

láthatod, Uram,
itt fekszem
a pap házában,
kakálni kell,
utána szépen megfésülködöm,
most már hasonlítok
az egyformákhoz,
láthatod,
magyarok vannak
a közelemben
megint,
biztonságos,
fehér
a bőrük,
kék a szemük,
ágyékbüszkék,
szeretnek engem,
s olykor-olykor
fölém hajolnak.

Veliky János

EÖTVÖS JÓZSEF KORESZMÉI

A kétszáz éve született szépíró-politikus és államfilozófus Eötvös József a magyar reformkori politikusok második generációjához tartozott. Közéletben elfoglalt helyét azonban nem csupán a nemzedéki különbségek, hanem számos más kulturális-társadalmi tényező alakította, elsősorban a polgárosodás feszültségekkel terhes életproblémáinak összessége s főként koreszmékhez való viszonya. Mindez politikustársai körében a többségtől legalább oly mértékben megkülönböztette, mint amennyire másokkal összekapcsolta.

Közéleti pályája hagyományos keretek között indult, mégsem lett belőle hivatalnok. Nem kedvelte meg sem a feudális abszolutizmus társadalomidegen hivatalnokszellemét, sem a rendies nemesi közéletet. Bár arisztokrata származású volt, közelebb állt hozzá a polgári életforma. Erről a tulajdonságáról egyik kortársa egy 1870-es években elhangzott emlékbeszédben a következőket mondta: „*semmit sem örökölt atyjától, csak előjogait, melyek ellen egész életén át küzdött. A finom modoron kívül semmi sem mutatta benne az arisztokratát. Polgár volt érzeteiben, szokásai- és életmódjában*”.¹ Munkásságának összetettsége a hazai polgárosodás sokszínű világában inkább tipikusnak fogható fel, így ez társaitól nem különböztette meg. A reformkor nagy kérdéséről, a polgári változásokról vallott nézetei viszont a politikai eliten belül nagyon sajátos helyet jelöltek ki számára.

Több kortársához hasonlóan 1837–38-ban – első hosszabb nyugat-európai utazását követően – közéleti programadásra készült. 1837 decemberében széchenyis gesztussal

jelentette ki: „*Eljött az idő, hol végre a nemzetnek, mely múltja hibáirul meggyőződött, irányt kell adnunk, ez leend életem iparkodása.*” Elgondolásait Széchenyi HITEL című munkájának törekvéseivel egybevetve írta egyik barátjának, Szalay Lászlónak: „*A Hitel nem csak könyv, a Hitel valami több, nemesebb, a Hitel egy hazafiúi tett, s ilyen leend részben Schweizi utam is.*”² Terveinek jó részét valóban útinaplója tartalmazhatta. S bár ez az útinapló nem ismeretes, nyilvánvaló, hogy több műve, így például A KARTHAI című szabadságregénye, illetve három jelentős esszéje a fogházjavításról, a zsidók emancipációjáról és Írország helyzetéről az említett naplóból fejlődött ki.

Eötvös polgári haladásról szóló nézeteit egész életében mélyen befolyásolta keresztény-filántróp szemlélete. Azt gondolta, hogy a haladás nemcsak gazdagságot, hanem boldogságot is teremt. Ezért tiltakozott oly gyakran és hevesen mind a régebbi, mind az újabb keletű igazságtalanságok ellen. Politikai esszéiben a zsarnokság általános vonásait csakúgy bemutatta, mint a hatalomban megrokkánók elnyomók szenteskedő természetét: „*Nincs zsarnok, ki nem érezné hatalmának igazságtalanságát, s az emberi jognak nem hódolna legalább azáltal, hogy elnyomottját elfajultnak s szabadságra érdemtelennek hirdeti. De ne hagyjuk magunkat elámítani e beszédek által, melyeket istentelen népgyűlés mindig szájában hord, s melyeknek értelmök nincs. – Isten egyenlőknek alkotó az embereket.*”³

Másik emelkedett szellemű esszéjében pedig egy különösen jogfosztott társadalmi csoport helyzetéről szólva az egyén kiszolgáltatottságát ábrázolta nagy részvétellel: „*Az örök zsidó nem képzelet; ő él és szenved. Menj a piacra, s hol a néphullámok legtömöttebbek, hol a zaj a leghangosabb, ott áll ő, előtte az asztalon vagy földön kitérve koldusholmija, melyet nagy hangon, mintegy esdekelve ajánlgat [...] S ott áll magányosan annyi emberek között elszigetelve egy előítélet által, melyet legyőznie nem lehet, százszorosa szerencsétlenebb, mintha rossz tettek által vesztené a közbecsülést, mert ő nem jobbulhat, véle született vétkét a kegyetlen világ meg nem bocsátja.*”⁴

Eötvöst az 1830-as évek magyar reformmozgalma magával ragadta. Az évtized fordulóján politikai kapcsolatai kiszélesedtek. Elvbarátaival létrehozott egy önálló csoportosulást, amelyet később a centralisták körének neveztek. Közéleti pozícióját azonban csak fokozatosan alakította ki, és közben még néhányszor fordulatszerűen meg is változtatta. Kezdetben, a liberális ellenzéki bázisán állva küzdött a birodalmi kormány elnyomó politikája ellen, az 1840-es évek elején kibontakozó politikai programvitákban még Kossuth oldalán és Széchenyivel szemben foglalt állást, pár évvel később viszont a Széchenyi által is támogatott kormánypárti reformpolitika mellé szegődött.

Az 1840-es évek közepén a változások ellen szegülő birodalmi kormányzat és a köréje csoportosuló konzervatív személyek az egyre népszerűbbé váló magyar liberális ellenzéki reformpolitikával szemben egyre határozottabban felléptek. A királyság hivatalait irányító magyar kancellária apparátusát fiatal politikusokkal erősítették meg. És ezzel egy időben – okulva a Kossuth szerkesztésében megjelenő *Pesti Hírlap* sikereiből – elkezdték a hazai politikai nyilvánosság megszállását, valamint újrarendezését. Ennek képezte részét az a manipuláció, amelynek során Kossuth kezéből kicsavarták a *Pesti Hírlapot*, és – mintegy jelzéseket adva a hazai közélet szereplőinek – a kormányzathoz egyre közelebb kerülő centralistáknak juttatták.

A döntések a nagy hatalmú birodalmi kancellár, Metternich herceg irodáiban születtek meg, így a titokban zajló folyamatokról az érintettek viszonylag keveset tudtak. Mindenesetre kisebb lelkiismeret-furdalással küzdve a centralista kör átvette a *Pesti Hírlapot*, s e sajtóorgánum egyik legszorgalmasabb publicistája Eötvös József lett. Itt fejtette ki bővebben azt az új politikai stratégiát, amelynek központi fogalmai a centra-

lizáció és a kormányzati felelősség elvei voltak, s amelyek őt és csoportját a közvélemény előtt valószínűleg leginkább ismertté tették.

Az új stratégia mögött szemléleti fordulat állt, amely a létező, illetve a jövőbeni Habsburg Birodalomnak mindinkább pozitív szerepet tulajdonított, míg a vele szemben álló ellenzéki modernizációs erőket mind egyoldalúbban kárhoztatta. Eötvös a politikai publicisztika eszközeit a szépirodalom emelkedettségével párosítva magas színvonalú kritikával illetve a magyar reformmozgalom intézményi háttérét képező vármegyerendszerrel s az annak társadalmi bázisát képező megyei nemességet. A *FALU JEGYZŐJE* című regényében szellemes és éles ironia tárgyává tette az egész magyar nemességet, úgy állítva be, mintha ez a társadalmi réteg lenne a haladás kizárólagos akadályozója – az egyik nemesi típust például így villantotta a közönség elé: „*Karvaly Ágoston régi nemes ember vala – olvasóim természetesnek fogják találni, hogy leírásomat e megjegyzéssel kezdem [...] Múltja, önmagára nézve, egyike a legérdekesebbeknek, s sajnálni lehet, hogy története, melyet egészen Goethe modorában mondva, azaz: élet és költészet vegyítve szokott elmondatni, a jövő kornak nem fog feltartatni.*”⁵

A nagy változások előestéjén, 1847-ben a reformer elit korproblémák iránt leginkább fogékony személyiségei körében több helyzetelemzés született. Széchenyi *POLITIKAI PROGRAMTÖREDÉKEK* címmel foglalja össze véleményét, Kossuth az *Ellenőr* című politikai „zsebkönyv”-ben értekezik a szerveződben lévő politikai pártok alkotmányos szerepéről. Eötvös is készít a koreszmék szerepéről elemzést, melyet aztán *TEENDŐINK* címmel 1847 májusa és novembere között 19 részben, közel százoldalnyi terjedelemben a *Pesti Hírlap*ban jelentet meg. Mindhárman a *liberális reformerek* pozíciójából tekintenek a lehetséges politikai fordulatra, s mindhárman szeretnék elkerülni a forradalmi felfordulást. Kossuth a *felvilágosult kormányzás*, illetve a *republikánus-radikális* politizálás oldaláról érkező törekvéseket egyaránt elutasítja, ám nem tagadja a helyzet paradox jellegét sem: „*Vagy forradalom által, melyet alkotmányellenes hajlamú kormány viszen végbe, és leszen eredménye: szolgaság és nemzet-halál, vagy forradalom által, melyet a nép csinálанд, és eredményét csak isten tudja. Boldogtalanok mi, hogy olyanok kilátásaink, miszerint azt, mi a forradalomtól megóhatna, [...] aligha remélhetjük forradalom nélkül.*”⁶ Széchenyi továbbra is a *felvilágosult kormányzásban* reménykedik, ezért nem ért egyet azzal, hogy az alkotmányos ellenzék kormányozni akar.

Eötvös szabadságfelfogása az előbbieknél összetettebbnek mutatkozott. A '40-es évek közepén egyre inkább a liberálisok *individuális szabadságértelmezését* fogadja el, s ennek megfelelően az *egyenlőség* kérdésében *önálló véleményt* alakít ki, úgy látja, hogy „*a szabadság nem egyéb, mint azon jog, melyet a természettől testi és lelki tehetségeink kifejtésére nyertünk... s azért a polgári társaságnak nincs szebb feladata, mint hogy e szabadságot az egyes számára fenn tartsa [...] Különböző tehetségekkel születünk, különböző szorgalommal használjuk e tehetséget, miként legyen tényleges egyenlőség ez állapotnak eredménye, hacsak minden kitiünőbb tehetőség elnyomatását, hacsak azt nem tűzzük ki a közállomány feladatául, hogy mesterkélt rendszer által a szorgalmat érdemlett jutalmától fossza meg, mi valóságos képtelenség.*”⁷ (Kiemelés – V. J.) A nagy alkotmányos reformok (például a jog- és teheregyenlőség vagy a birtokképeség és örökváltság) tekintetében véleménye mégis közel állt a közösségi szellemű liberális szabadságfelfogás híveinek, a Deák–Kossuth vezette csoportnak a törekvéseihez, vagy egyezett velük. A parlamenti váltógazdaság bevezetésével egyetért, s úgy nyilatkozik, hogy „*meggyőződésünk szerint, mely legalább éppoly őszinte s természetes, mint az ellenkező, melyet gróf Széchenyi kimondott, a haza érdeke azt kívánja, hogy a jövő országgyűlésnél az ellenzék legyen többségben,*”⁸ ám államfelfogása sok ellentmondást is hordoz, a birodalmi

kormány és a magyar alkotmányos ellenzék együttműködéséről vallott nézetei eléggé kimunkálatlanok maradnak, és inkább Széchenyi elgondolásaihoz hasonlítanak.

A hazai közélet többesélyes küzdelmében az 1848–49-es polgári forradalom előestéjén végül is a birodalomközpontú átalakulás hívei – közöttük Széchenyi mellett Eötvös – háttérbe szorultak, és a polgári reformokat alkotmányos-nemzeti biztosítékokkal kombináló, Kossuth vezette liberális-ellenzéki csoport került fölénybe. Ennek ellenére Eötvös teljes meggyőződéssel csatlakozott az új, felelős kormányt megalakító Batthyány Lajoshoz (sőt Széchenyi is hasonlóan járt el), és nagy hozzáértéssel szervezte meg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium új intézményrendszerét. Figyelmet fordított a hivatali szervezet kialakítása során az állam és az egyház szétválasztásának vagy az oktatás kiszélesítésének modern elvére csakúgy, mint a hagyományos vallási, illetve nemzetiségi különbségekre.

Ugyanakkor továbbra is elfogadhatatlannak tartott minden olyan haladógondolatot, amely a Habsburg-dinasztia nélkül vagy ellenére jött volna létre. Így 1848 szeptemberében azért vált ki a Batthyány-kormányból – s távozott családjával Bécsbe, majd Münchenbe, mert a birodalom és nemzete kapcsolataiban az alkotmányos függetlenség elvei fölénybe kerülni látszottak. Németországi emigrációjában készített kéziratából kiténik, hogy valójában politikai ellenfeleinek, a Kossuth vezette liberális irányzatnak a széles társadalmi bázisra épülő függetlenségi politikáját kifogásolta, s egyre inkább esélytelennek tartotta. Mindaddig nem is tért haza, amíg ez a csoport vereséget nem szenvedett, s a forradalminak minősített folyamat, továbbá az azt követő megtorlások első szakasza le nem zárult.

Az 1848-as események élesebben megvilágították Eötvös nézetrendszerét. A forradalomban igazolódni látta a tőkés szabad verseny során az emberek között kialakuló szélsőséges egyenlőtlenségek veszélyességéről vallott nézeteit, a szabadságküzdelmekben pedig a Habsburg Birodalmat szétfeszítő nemzeti törekvések fellépését kárhóztatta. Úgy gondolta, hogy a népeknek Közép-Európában szükségük van a Habsburg Birodalomra, így ennek a szellemében dolgozott ki és jelentetett meg programot német nyelven *AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL* címmel 1850-ben. Arra a mindmáig nehezen megválaszolható, de feltétlenül modern kérdésre próbált feleletet adni, hogy a nagyobb, szupranacionális államok szerveződési elveivel miként lehet összeegyeztetni a nemzeti, lokális ambíciókat. Nem egészen egyértelmű receptje az erős és alkotmányos birodalom, illetve a helyi kulturális-nyelvi különbségeket megjelenítő autonómiák egymást nem ellenőrző rendszerére épült. Ezzel a liberális Eötvös az 1850-es évek elején megtévesztő közelségbe került a magyar konzervatívok és a bukott kancellár, Metternich körének a birodalom újjászervezéséről szóló álláspontjához. Más oldalról viszont véleménye azokkal az angol és francia pozícióőrző liberális nézetrendszerekkel rokonítható, amelyek 1848-ban már az újonnan jelentkező radikális mozgalmakkal szemben kényszerültek védelmezni alkotmányosan megszerzett, előnyös politikai helyzetüket. Eötvös változásokat visszafordítani törekvő s csak homályos, nehezen értelmezhető politikai ajánlatot tevő programja az említett konzervatív körök mellett elsősorban a birodalmi kötődésű értelmiségnél talált támogatókra, viszont az 1848–49-es változások véres elnyomása miatt megrendült és a megszerzett polgári-nemzeti vívmányokhoz ragaszkodó magyar közvélemény döntő része egyértelműen elvetette.

Eötvös kevéssé tudott eligazodni a politikai hétköznapok világában. Maga is úgy látta, hogy ő az eszmék között otthonosabban mozog. Nem mondható, hogy ezen a gyengeségén túl könnyen felülemelkedett, így érthető módon sokat foglalkozott vele. Szellemi

fejlődését jól tükröző naplóiban nyomon követhető, hogy csak a hősein kipróbált irónia segítségével, s nem kevés önigazolási szándékkal, volt képes ebben a tekintetben lelki egyensúlyát megtalálni. Valószínűleg magunk is akkor járunk el helyesen, ha ebben a szellemben értelmezzük idevonatkozó naplóbejegyzéseit: „*A tapasztalás mutatja, hogy azok, kik értelem tekintetében legmagasabban állnak, s kortársaik felvilágosítására a legtöbbet tettek, ritkán alkalmasak arra, hogy a haladást vezessék. – Nem jó, ha az, ki a szövétneket tartja, egyszersmind az utat keresi.*” Politikailag hatékony pályatársairól a következőképpen vélekedett: „*nagyeszű s tudományú emberek soha a politika mezején nagy befolyást nem gyakorolnak. Az első szerep mindég olyanoké, kik, mint Kossuth, elragadva saját szónoklatuk által, a nép szenvedélyeire hatnak, s azt mozgásba hozzák, vagy, kik, mint Deák, eléggé korlátoltak, hogy nézeteikhez makacson ragaszkodjanak, még részleteikben is, s kik a népet hasonló kúrtartásra bírják.*”⁹

Mint látható, eszmei-politikai pozícióját több alkalommal változtatta, amit nem is kívánt elfedni, sőt helyesnek és indokolhatónak tartotta. Naplójában 1866-ban erről a következőket írta: „*bizonyos kérdésekre nézve nézeteinket megváltoztattuk, ezen vád Kínát kivéve – ha ott a viszonyok csakugyan annyira változatlanok, mint gondoljuk – többnyire igazságos, s nincs okom, hogy panaszt emeljek, ha azt ellenem is felhozzák.*” Am többnyire eszközbeli tekintetben igaz ez, csak akkor, ha „*nem törekvéseim célját, nem irányát, hanem egyes lépéseimet tekintjük,*” egyébként pedig „*csakugyan kevés ember van, ki a politika mezején eljárását többször s oly lényegesen megváltoztatá, mint én.*”¹⁰

Mindenesetre Eötvös eszmék iránti fogékonyságának a magyar politikai filozófiai gondolkodás sokat köszönhet. Nagyszabású tervezete, amelyben az európai gondolkodás ezer évét civilizációtörténeti szintézisbe kívánta összefoglalni, ugyan nem született meg, de számos részlemezést kidolgozott, amelyek aztán egyéb munkáiban megjelentek. Ezekből kitűnik, hogy a nagy szintézis a nyugati kereszténység által megalapozott emberi szabadság gondolat történetéről szolt volna, s benne pozitív beállítást az egyén szabadságáért folytatott küzdelmek kaptak volna. Nem túlzás azt állítani, hogy szépírói teljesítménye is e civilizációtörténeti szintézisbe illeszkedett, hiszen első regényének, A KARTHÁUSI-nak középpontjában is az eszmék elemzése állt. Ebben a regényben például arról értekezett megszólított kortársa előtt, hogy a civilizációkat az eszmék jellege és mozgása határozza meg, az emberi gondolatok a „korszellem” szüleményei, a „tömegek” ellen nem lehet működni: „*gondolataid vagy magok is a korszellemnek szüleményei, vagy ha nem azok, boldognak fogsz tartatni, ha kimondod; de ne gondold azt sem, hogy nem kormányozhatod; mert bár ellenállhatatlan a megindult tömeg, ha egyenesen ellene törsz, gyenge s engedő, miheyst csak útból téríted el, s futásának egyébiránt szabad utat engedsz.*”¹¹

A koreszmékről és politikai rendszerekről szóló nézeteinek önálló kidolgozását és publikálását az 1848–49-es események felgyorsították. A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK HATÁSA AZ ÁLLADALOMRA címmel történetfilozófiai munkát állított össze, amelynek nagy része németországi emigrációjában készült el, s 1851 és 1854 között előbb német, majd magyar nyelven látott napvilágot. E művében a korábban megformálódott *civilizációtörténeti koncepció*nak megfelelően párját ritkító államfilozófiai felkészültséggel fejtegette, hogy a közelmúlt forradalmi azért robbantak ki, mert a kor uralkodó eszméit – a szabadságot, az egyenlőséget és a nemzetiséget – tévesen értelmezték. Az elméleti fejtegetésekhez politikai állításokat is kapcsolt, eszerint a koreszmék között helyreállítható a forradalmakat kizáró egyensúly, amelyhez azonban szükség van *az egyensúlyt megfelelően reprezentáló államra*. Eötvös ilyen módon ismét eljutott a polgári modernizáció nagy problémájához, mégpedig ahhoz a kérdéséhez, hogy a nagy birodalmi integrációk vagy

a kis nemzetállamok szolgálják-e jobban a haladást! A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK HATÁSA AZ ÁLLADALOMRA című mű erre a kérdésre lényegében a Habsburg Birodalom politikai hitelét is megerősítő választ adott: vagyis a nagy birodalmak a modernizációt inkább szolgálják, mint a kis nemzetállamok.

Eötvös az 1850-es évek végén újra visszatért a birodalom jövőjének mérlegeléséhez. A nagy (olasz és német) nemzeti egységmozgalmak Ausztria helyzetét befolyásoló sikerei politikai véleményének ismételt, kisebb mértékű átrendeződését hozták el. Ugyanis úgy ítélte meg, hogy a német egység megszületése Ausztria német vezetőrétegének politikai ambícióit az új nemzeti állam felé fordította, s így a Habsburg Birodalom reorganizációjában megnövekedhet a magyar elem súlya. Ezután a megváltozott helyzethez jobban illeszkedő birodalomképet fogalmazott meg, amely a *föderatív állam* és a *helyi autonómiák* keretében a *nemzeti ambícióknak valamivel nagyobb teret* nyitott volna. De a Deák Ferenc által 1865-ben felvázolt dualista rendszert nem helyeselte, mivel abban a nemzetállami elvet túl erősnek és a birodalom alkotmányos intézményeit pedig túl gyengének tartotta. Ennek ellenére az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után belépett az Andrásy-kormányba, amelyben 1871-ben bekövetkező haláláig a számos modern polgári reformot kezdeményező vallás- és közoktatásügyi minisztériumot vezette.

Eötvös szinte utolsó pillanatig változásokat hozó életpályájának értékelésekor sokan talán a fordulatokra és a politikai álláspont-módosulásokra tennék a hangsúlyt, s ezzel valószínűleg előnytelen kép bontakozna ki róla. Mások bonyolult élethelyzeteket megragadni képes személyiségét vagy eszmék sokaságát feltáró, eredeti filozófiai teljesítményét értékelnék nagyra. Összességében azonban a belső ellentmondásokat is hordozó jellemzők *együttes rendszere* tekinthető hitelesnek, amelyből a XIX. század összetettségét átélni és megjeleníteni képes gondolkodó lép elélni.

Jegyzetek

1. Gyulai Pál: EMLÉKBESZÉDEK. = GYULAI PÁL MUNKÁI, IV. Franklin-Társulat, é. n. 22.
2. Nizsalovszky Endre–Lukácsy Sándor: EÖTVÖS JÓZSEF LEVELEI SZALAY LÁSZLÓHOZ. Akadémiai Kiadó, 1967.
3. Eötvös József: REFORM ÉS HAZAFISÁG. PUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK, I. Szerk. Fenyő István. Magyar Helikon, 1978. 163.
4. Uo. 208–212.
5. Eötvös József: A FALU JEGYZŐJE. Magyar Helikon, 1974. 128.
6. Kossuth Lajos (Deregynei): A MAGYAR POLITIKAI PÁRTOK ÉRTELMEZÉSE. In: Szerk. Bajza József: *El-lenőr*. Pest, 1847. 231., 259–260., 267., passim.
7. Eötvös József: TEENDŐINK, IX. = UÓ: REFORM ÉS HAZAFISÁG. PUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK, II., 376.
8. Uo. 344.
9. Eötvös József: VALLOMÁSOK ÉS GONDOLATOK. Előszó és jegyzetek Bényei Miklós. Magyar Helikon, 1977. 673–676.
10. Uo. 674.
11. Eötvös József: A KARTHAUSI. Szerk. és előszó Weber Antal. Magyar Helikon, 1973. 56–62., 65., passim.